

UDK 314.116/.117(497.11)“1961/2002“;
911.37(497.11)

Оригиналан научни рад

Original scientific work

Микица Сибиновић
Марија Мартиновић**ТЕРИТОРИЈАЛНО-ДЕМОГРАФСКЕ ПРОМЕНЕ
ОПШТИНЕ КЊАЖЕВАЦ***

Извод: У раду се разматрају просторно-демографске карактеристике насеља општине Књажевац у циљу сагледавања релевантних насеобинских тенденција и дефинисања насеобинских ареала депопулације и концентрације становништва, као и кључних ограничења у развоју руралног дела територије.

Кључне речи: књажевачка општина, насеља, популација, простор, демографске промене

Abstract: The paper discusses about spatial-demographic characteristics of the settlement of Knjazevac municipality in order to take conclusions about relevant trends of settlements development, define main area of depopulation and concentration of population, as well as key limitations in the development of rural territory.

Key words: knjazevac municipality, settlements, population, space, demographic changes

Увод

Многобројна насеља Републике Србије карактерише вишедеценијско континуирано смањење укупног становништва и уопште негативне тенденције демографског развоја. Ово је посебно изражено у брдско-планинским пределима, периферним подручјима, у зонама на већој удаљености од локалних, субрегионалних и регионалних центара итд. На територији општине Књажевац (1.202 km², 86 насеља и 38.248 становника) дошло је до значајних промена у укупном броју становника и њиховој просторној дистрибуцији. Наведени трендови присутни су на општинској територији, али и на нивоу њених антропогеографских целина (Тимок, Заглавак и Буцак) и хипсометријских зона. До пуног изражаја дошли су на нивоу најмањих просторних јединица (насеља и засеока). Процес концентрације становништва у општини Књажевац имао је за последицу, у периоду од 1961. до 2002, интензиван пораст градског становништва и издвајање Књажевца као „центра раста“. Депопулација је, између осталог, узроковала спонтано

* Рад представља резултат истраживања на пројекту 176017, који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

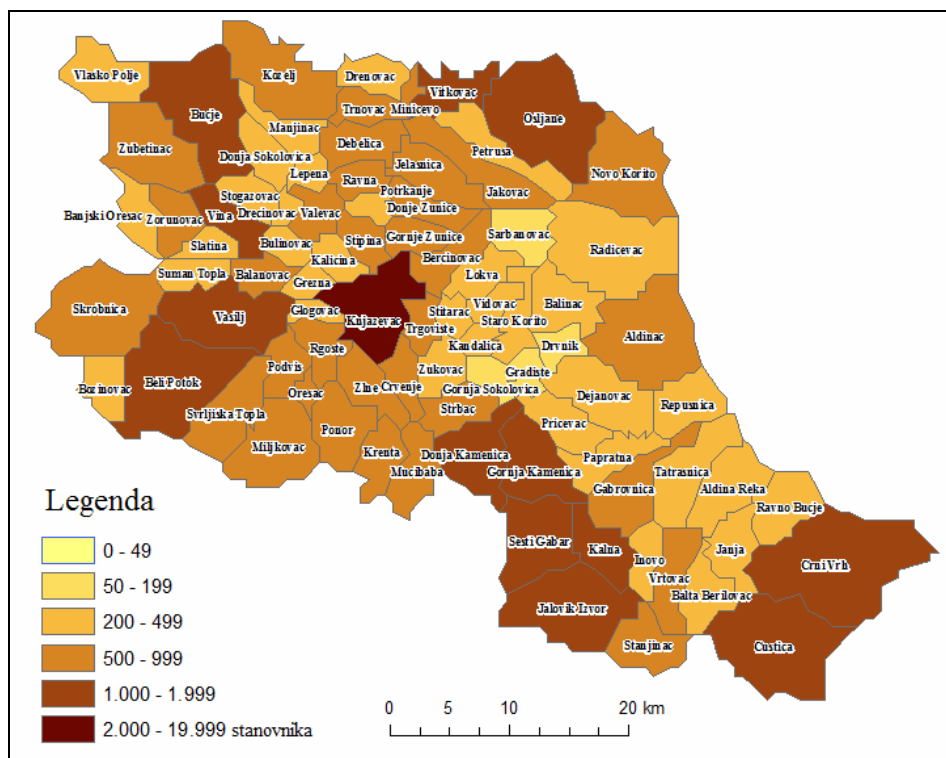
демографско пражњење већине сеоских насеља, што је посебно изражено у Буцаку и Заглавку, а на насеобинском нивоу у насељима виших хипсометријских зона. Све ово је утицало на значајне промене у просторно-демографској структури мреже насеља, које ће бити третиране у овом раду.

Просторна организација и демографска трансформација насеља

Просторну дистрибуцију становништва књажевачке општине у савременом периоду карактеришу интензивне промене. Под утицајем процеса индустријализације, урбанизације и деаграризације дошло је до селективне трансформације руралне средине и нарушавања просторне равнотеже насељености. Разлике у популационој динамици посебно су изражене на нивоу најмањих просторних јединица (насеља и засеока), где јасно долази до изражаја сложеност процеса концентрације и депопулације на овом простору. Једино градско насеље и примарни функционални центар, Књажевац, карактерише наглашена концентрација становништва, што се у мањем обиму односи и на секундарне гравитационе центре (Трговиште, Минићево, Васиљ и Кална) и насеља у близини главних саобраћајних праваца (Штипина, Дебелица, Доње и Горње Зуниче и др.). Већина књажевачких села су изразито депопулациона са убрзаном демографском рецесијом, што се негативно одражава на све компоненте насеобинског развоја. На овај начин су на посматраној територији јасно диференциране супротне и синхронизоване тенденције у просторној дистрибуцији популације, које се огледају кроз процесе депопулације и концентрације становништва, као и у трансформацији дисперзивног у групни размештај становништва.

На насеобинском нивоу постоји јасно изражена разлика у концентрацији становништва и функција. Општински центар истовремено представља и центар популационог раста. Тако је у Књажевцу 1961. живело 12,5%, а 2002. године 57,9% укупног становништва општине. Ако се њему додају и секундарни центри (Трговиште, Минићево, Васиљ и Кална), у централним насељима књажевачке општине је 1961. живело 20,3%, а 2002. године 63,6% укупне популације. Структура насеља по популационој величини је јасно диференцирана и указује на стихијску концентрацију становништва првенствено у општинском центру („центар раста”) и спонтано демографско пражњење и уситњавање већине руралних насеља.

Од 60-их година 20. века главни имиграциони талас био је усмерен ка Књажевцу. Из тог разлога се Књажевац од 1971. године може окарактерисати као пол концентрације становништва и једино насеље у књажевачкој општини са више од 10.000 становника. Концентрација општинске популације у секундарним центрима је слабије изражена, тако да је 1961. у њима живело 7,7%, а 2002. године 12,9% становништва.

Слика 1. – Класификација насеља општине Књажевац по популационој величини 1961. године

Популациони развој књажевачке општине од 60-их година 20. века глобално има изражене негативне тенденције. Укупна популације је са 59.345 становника 1961, смањена на 38.248 становника 2002. године. Посматрано на насеобинском нивоу, можемо издвојити три глобална тренда: демографско пражњење већине насеља, умерен демографски развој центара заједнице села (Трговиште, Минићево и др.) и позитивне развојне тенденције функционално најзначајнијег насеља (Књажевац). Презентована међународна класификација насеља према популационој величини, по препорукама Eurostata (Recommendations for the 2000 census of population, 1998), недвосмислено указује на просторну и временску израженост наведених процеса.

Већина насеља (79,1%), 1961. године, припадала је групи са 200–999 становника, а у њима је живело 59,1% становништва општине. Значајно је било и учешће популационо већих насеља (преко 1.000 ст.), где је у 16,3% насеља живело 39,8% становника. Заступљеност популационо најмањих насеља (до 200 ст.) је била минимална. Ово директно указује на чињеницу да су на почетку посматраног периода развојни процеси насеља и њихове популације били усмерени ка равномерној дистрибуцији становништва.

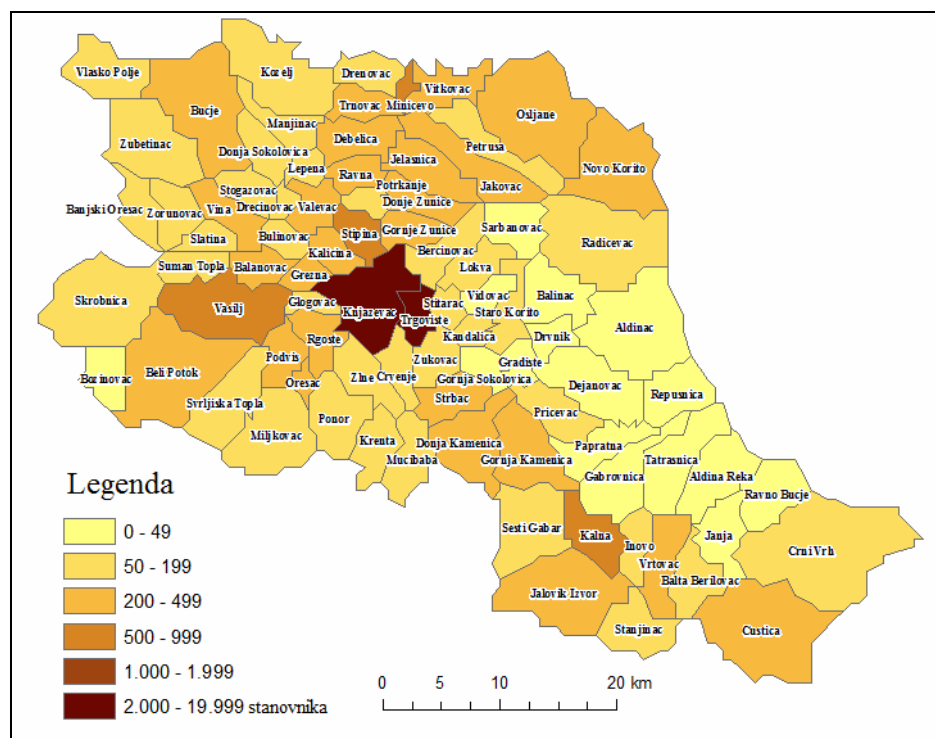
Милица Сибиновић, Марија Мартиновић

Табела 1. – Класификација насеља општине Књажевац по популационој величини од 1961. до 2002. године

Година	до 49 ст.		50–199 ст.		200–499 ст.		500–999 ст.		1.000–1.999 ст.		2.000–19.999 ст.	
	бр.нас.	бр. ст.	бр.нас.	бр. ст.	бр.нас.	бр. ст.	бр.нас.	бр. ст.	бр. нас.	бр. ст.	бр.нас.	бр. ст.
1961.	-	-	4	650	35	11.760	33	23.290	13	16.197	1	7.448
1971.	-	-	13	1.934	35	11.101	34	23.889	3	3.856	1	11.249
1981.	3	92	23	2.814	35	12.053	21	13.249	3	3.916	1	16.665
1991.	9	259	28	3.441	37	12.128	9	5.499	2	3.024	1	19.705
2002.	16	380	38	4.774	26	8.223	4	2.728	-	-	2	22.143

Извор: Обрада података, РЗС, Попис становништва, књ. 9, Београд, 2004.

На средини посматраног периода (1981) процеси концентрације и депопулације још увек немају значајну просторну израженост. Насеља у категорији са 200–999 становника су још увек најбројнија (65,1%) и у њима је егзистирало 51,9% становништва. Значајно расте број популационо малих насеља (до 200 становника), где је у 30,2% насеља живело 5,9% становништва. Са друге стране, у 4 насеља са 1.000 и више становника било је концентрисано 42,2% укупне популације.

Слика 2. – Типологија насеља општине Књажевац по популационој величини 2002. године

Према последњем попису становништва 2002. у насељима са 200–999 становника, која чине 34,9% укупног броја насеља, живело је 28,6% популације општине. Рапидно је у порасту број популационо најмањих насеља (до 200 становника), која постају најбројнија. Тако је у 54 насеља ове групе (62,8%) концентрисано 13,5% укупног становништва општине. Посебно треба нагласити проблематику спонтаног расељавања, обзиром на знатну заступљеност патуљастих села (до 49 становника), с тим да је једно од њих – Репушница, остало без становника. Са друге стране, у Књажевцу и приградском насељу Трговишту, која су једина насеља са више од 2.000 становника, је 2002. године живело 57,9% становништва општине. Ако се ови подаци упореде са ситуацијом у мрежи насеља Србије, где је у групи мањих насеља (до 499 ст.) 1991. припадало 50,6% или 2.373 насеља, а 2002. године 57,8% или 2.722 насеља (Стаменковић С., 2004), књажевачка општина је високо изнад овог просека. Наиме, овој групи насеља је 1991. припадало 86%, а 2002. чак 93% укупног броја насеља. Све ово указује на наглашен процес нарушавања просторно-демографске равнотеже насеља општине Књажевац, изражене диспропорције у нивоу њиховог испољавања у геопростору, интензивне процесе депопулације и неравномерне просторне дистрибуције становништва и др.

Промене у просторно-демографској структури мреже насеља презентује и кретање просечне величине насеља по броју становника и домаћинства. На простору књажевачке општине, где просечна површина насеља износи 14 km² (просечно 7,2 насеља на 100 km²), од 1961. године просечна популациона величина насеља је у константном опадању и до данас је смањена 1,5 пута (сеоских насеља 2,8 пута). Највећа просечна величина насеља – 690 становника, забележена је на почетку (1961), а најмања – 445 становника, на крају истраживаног периода (2002).

Најинтензивнији темпо опадања забележен је током 90-их година 20. века (индекс 86,9). Промене у просечној популационој величини насеља посебно су изражене код руралних насеља, чија је просечна величина у константном и динамичном опадању. На почетку посматраног периода (1961) износила је 610 становника, на средини (1981) 378 становника, а 2002. године 215 становника. Просечна величина насеља по броју домаћинства приближно осликава стамбену зону његовог грађевинског рејона. На простору општине Књажевац просечна величина насеља по броју домаћинства је у константном опадању од 80-их година 20. века, а 2002. износи 157 домаћинства. Тенденција стагнације и благог раста до средине посматраног периода, остварена у условима опадања укупног становништва и популационе величине насеља, последица је расформирања породичних задруга и опадања просечне величине домаћинства (Сибиновић М., 2008). И у овом случају негативни показатељи су посебно израженији на нивоу руралних насеља. Просечна величина сеоских насеља по броју домаћинства је у константном опадању (1961. – 146, 1981. – 115, 2002. – 84 домаћинства).

Табела 2. – Кретање просечне величине насеља општине Књажевац по броју становника и домаћинстава од 1961. до 2002. године

Година	Просечна величина насеља	Просечна величина сеоских насеља	Просечан број домаћинстава	Просечан број сеос. домаћинстава
1961.	690	610	171	146
1971.	615	480	170	129
1981.	567	378	174	115
1991.	512	286	166	99
2002.	445	215	157	84

Извор: Обрада података, РЗС, Попис становништва, књ. 9, Београд, 2004.

Ако се посматра положај насеља у односу на различите физичко-географске целине (јединице) евидентно је да су она неравномерно распо­ређена на простору долињско-котлинске (5 насеља), брдске (48 насеља) и планинске зоне (33 насеља). Овакав хипсометријски размештај насеља је у директној вези са традиционалном (прединдустријском) привредном оријентацијом руралног простора. Узевши у обзир чињеницу да највећи број насеља датира из средњовековног периода, логично је да су у условима комплементарне привреде приликом избора позиције за формирање насеља били пресудни локациони захтеви могућности коришћења различитих аграрних површина и организовања разнолике руралне производње.

Појачана концентрација становништва до 1961. присутна је у висинској зони од 200–500 m (48 насеља) и највишој хипсометријској зони (33 насеља), где је живело 49,2% и 34,6% укупне популације. У висинском појасу до 200 m, где је лоцирано пет насеља, међу којима је и општински центар, 1961. је било концентрисано 16,2% укупног становништва. Од 60-их година 20. века, сходно локационим захтевима савременог (индустријског) друштва, долази до прегруписавања општинске популације. Процес демографског пражњења карактеристичан је за насеља виших хипсометријских појасева. Тако је у висинској зони од 200–500 m, где је лоцирано 55,8% укупног броја насеља, 1971. живело 46%, а 2002. године 34,4% општинске популације. Процес депопулације дошао је до пуног изражаја у хипсометријској зони преко 500 m, где се налази 38,4% укупног броја насеља. Овде је 1971. егзистирало 28%, а 2002. године 9,5% становништва општине. Формирања ареала максималне концентрације становништва у најнижој хипсометријској зони (до 200 m) првенствено је условљено демографским и функционалним развојем градског насеља, као и добром саобраћајном позиционираношћу осталих насеља ове зоне. Из тих разлога је у најнижем висинском појасу, где се налази 5,8% насеља, 1971. живело 26%, а 2002. године 56,1% укупног становништва.

Узевши у обзир хипсометријски размештај насеља и њихове демографске промене у Србији издвојени су рурални ареали са негативним и променљивим (негативним и позитивним) развојним тенденцијама (Ста-

менковић С., 1999). Наведена правилност у правцу пораста надморске висине је јасно изражена и на проучаваном простору. Насеобинске територије сеоских насеља у нижим хипсометријским зонама могу се окарактерисати као рурални ареали са променљивим (негативним и позитивним) трендовима развоја, док је планинска насеобинска зона представљена као рурални ареал са изразито негативним развојним процесима.

Табела 3. – Размештај популације у насељима општине Књажевац по висинским зонама од 1961. до 2002. године.

Година	До 200 m		200–500 m		Више од 500 m	
	бр. ст.	%	бр. ст.	%	бр. ст.	%
1961.	9.648	16,2	29.175	49,2	20.522	34,6
1971.	13.301	26,0	23.980	46,0	14.749	28,0
1981.	18.816	38,6	20.559	42,1	9.414	19,3
1991.	21.541	48,9	16.659	37,8	5.856	13,3
2002.	21.446	56,1	13.144	34,4	3.658	9,5

Разлике у просечној популационој величини насеља по хипсометријским зонама су евидентне. Код насеља најниже висинске зоне (до 200 m) током посматраног периода дошло је до значајног пораста градског становништва (1961. – 7.448, 2002. – 19.941 становника), док сеоска насеља бележе опадање просечне величине насеља (од 550 становника 1961. на 371 становника 2002). Код насеља осталих (виших) хипсометријских појасева присутно је динамично опадање просечне популационе величине насеља. У висинској зони од 200–500 m просечна величина насеља је смањена са 608 (1961) на 274 становника (2002), а у највишој хипсометријској зони са 622 (1961) на 111 становника (2002).

Закључак

Трендови у досадашњем развоју насеља општине Књажевац, а пре свега постојећа просторна организација и актуелна демографска ситуација, указују на различите тенденције насеобинског развоја које током савременог периода углавном имају негативан карактер. Демографска кретања од 1961. веома су неповољна – популациони пад, негативан природни прираштај и неповољна старосна структура. Иако су ово генерални трендови, посебно су изражени у планинском делу општине, где се већина руралних насеља налази у фази демографског одумирања (Репушница, Габровница, Равно Бучје, Алдина Река, Татрасница и др.). Просторна организација мреже насеља се у постојећим условима може оценити као нерационална. Од 86 насеља само једно – Књажевац, има статус градског, у коме је концентриса-

но 52,1% становништва општине. У брдско-планинским насељима живи 34,4%, а у планинским 9,5% укупног становништва општине. На тај начин се на руралном подручју општине условно може издвојити: пери-урбано подручје, релативно стабилна сеоска подручја у равничарском делу општине, демографски „слаба“ брдско-планинска рурална подручја која кореспондирају са зоном депопулације, планинска депопулациона подручја и рурално подручје Старе планине прилагођено туризму.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

- Стаменковић, С. (2004). Нека актуелна питања просторне организације мреже насеља и релевантни демографски проблеми у Србији. *Демографија I*, 115–134.
- Стаменковић, С. (1999). Научна полазишта проучавања актуелне руралне ситуације и сеоских насеља као могућих центара развоја Србије. *Становништво*, 1–4, 183–194.
- Сибиновић, М. (2008). *Фактори и фазе економско-географског развоја Књажевца и околине*. Књажевац: Народна библиотека „Његош”.
- Recommendations for the 2000 census of population and housing in the ECE region. (1998). *United Nations Economic Commission Europe, Statistical Office of European Communities, No. 49*.

Mikica Sibinović
Marija Martinović

TERRITORIAL-DEMOGRAPHIC CHANGES OF KNJAŽEVAC MUNICIPALITY

Summary

General and specific development tendencies of settlements in Knjaževac municipality, existing spatial organizations and the current demographic situation indicate mostly negative development characteristics in the contemporary period. Demographic trends are very unfavorable since 1961st, because of low birthrate, decreasing of total population and the age structure of residents. These characteristics are general trend of the entire region, but it's particularly expressed in the mountainous area of the municipality. In this area the majority of rural settlements are in the stage of demographic recession. Among 86 settlements of Knjaževac municipality only urban settlement is Knjaževac, where the 52.1% of the total population is concentrated. In the altitude zone of 200–500 meters lives 34.4% of population and in the mountainous zone (over 500 meters) 9.5% of population. Considering the main contemporary development tendencies the rural territory can be generally divided: suburban area, relatively stable rural part in the lowland area of the municipality, „weak“ mountainous area that correspond to the zone of depopulation, depopulation mountainous area and the rural area of Old Mountain adjusted for tourism.